

SZALONTAI JUDIT

A csuvas yumsá 'varázsló' szó etimológiája

Cikkemben egy a pogányhitből fennmaradt kuruzslót, varázslót, javasembert ill. javasasszonyt jelentő szóval, a csuvas yumsǎ eredetével kívánok foglalkozni.

A szó eredete már Zolotnyickij óta izgatja a turkológusokat, de sajnos ennek ellenére sem lehetünk egészen bizonyosak az etimológia helyességében. Egyrészt alaktani nehézségek merülnek fel, másrészt az alapszó yum ritka előfordulása, jelentésének minimális ismerete nehezíti meg a dolgunkat.

Zolotnyickij elsőként veti össze a csuvas yumsǎ-t a szibériai török nyelvekbeni gam 'sámán, varázsló' jelentésű szóval /1875 pp. 162-172/. Ő az egyetlen a magyar Mészáros mellett, aki bennünket a yumsǎ-k szokásaival, életmódjával megismertet, tudományukról részletesen informál, párhuzamosan vizsgálva őket a szibériai sámánokkal. Paasonen nem ad új etimológiát, hanem Zolotnyickijhez kapcsolódva szintén a gam-ot tartja a kiinduló alaknak /1902 pp. 261-262/. Munkácsi cikkében /1902 pp. 483-484/ alaktani problémát vet fel. Ő is a csuvas yumsǎ szót a török gam 'sámán' szóval egyezteteti, s hozzáteszi, hogy a yumsǎ szó -sǎ képzője talán "fölös, analógiai alakulat". Ramstedt a hegyi cseremis io'za-t 'der Zauberer' /1902 p. 33/, Wichmann pedig a votják yum, em-yum 'Arznei, Heilmittel' szavakat csuvas jövevényszónak tartja /1903 p. 64/. Munkácsi etimológiáját Németh Gyula dolgozta ki /1913/14 pp. 240-249/, s a szerzők többsége ma is az ő véleményével ért egyet, mely szerint a csuvas yumsǎ 'varázsló' a török gam szóból származik. Németh azonban nem oldotta meg a már Munkácsi által felvetett kérdést: hogyan járulhat már foglalkozást jelentő alapszóhoz -či csuv. -sǎ nomen agentis képző? S nem tisztázta a csuvas alapszó jelentését sem. Räsänen a cseremis nyelv csuvas jövevényszavairól írt cikkében /1920 p. 32/ a cseremis yumze 'Hexenmeister, Zauberer' szót jövevénynek tartja

a csuvasból. Csuvas etimológiai szótárában Jegorov nem ad etimológiát a szónak, viszont felsorolja a párhuzamos török nyelvi adatokat /1964 pp. 348-349/. Munkácsin kívül egyedül Doerfer¹ fejezte ki kételyét a yum és a qam összefüggésével kapcsolatban, megjegyezve, hogy jelentéstani nehézségeket lát, anélkül azonban, hogy nézetét bővebben indokolta, vagy más megoldást adott volna /1967 III. pp. 402-406/.

Mint ismeretes a qam gyakran előforduló szó az ótörök szövegekben. Megtalálható pl. Mahmud Kašyarínál /1941 III. p. 157/: qam 'soothsayer' /Clauson p. 625/, vagy a Kutadgu Biligben /Misir Nüshasi, 1943 III. 2002. sor/ bu dunyā qam 'the sorcerer of this world' /Clauson p. 625/. A szó mindenütt varázslót jelent. Előfordul a középtörök emlékekben is hasonló jelentéssel, pl. csagatáj qam 'medecin experimente, sorcier' /Pavet de Courteille 1857 p. 409/. A kam megvan a szibériai török nyelvekben: altáji, hakasz, tuvai qam, és azok nyelvjárásaiban, sőt ezekből a nyelvekből átment a szibériai orosz nyelvjárásokba is: kam 'sámán' /V. Dal 1956/. Megvan a kipcsak nyelvek közül a karaimban: kam 'volhv, čarodej, koldun', k'amdži, k'amči 'šaman, volšebnik, prorocatel', črevoveščatel' és a tatárban kam 'sámán'. Az oguz nyelvek közül csak az oszmántörökben találtam meg: kam 'sámán' jelentéssel.

Összevetve az ótörök qām és a csuvas yum szavakat Né-meth egyeztetése hangtanilag lehetséges, hiszen a qām szóban hosszú az ā, a csuvasban pedig a hosszú ā-t megelőző q-ből szabályosan yu- fejlődött, tehát qām > yum lehet /vö. qār > yur 'hó', qan > yun 'vér'/. Bár ez az egyeztetés hangtanilag kifogástalan, mégis jelentéstani és alaktani nehézségbe ütközik. A modern csuvasban ugyanis a yum nem jelent varázslót. Másrészt, ha a yumšá szó alapszava mégis a qām-ból származna, úgy már az alápszónak /yum/ a cselekvőt,

magát a varázslót kellene jelentenie és így, — mint erre Munkácsi /Id. Tent/ utalt, — a török -çi "Telesleges" képző lenne.

Ha meg akarjuk vizsgálni, hogy a -şâ, /-şê, -ş/ képző járulhat-e olyan alapszóhoz, amely már magát a cselekvő szemlélt jelölt, leíró és történeti szempontból tisztázunk kell a -şâ, /-şê, -ş/ képzős szavak körében az alapszó és képző közötti viszonyt.

A -şâ, /-şê, -ş/ a török nyelvekben -çi, -ç ill. az ennek szabályosan megfelelő alakban fordul elő. Mint erre többen, így pl. Räsänen /1957 p. 94/ és Ligeti /1970 pp. 265-309/ rámutattak, a -çi minden török nyelvben névszóból névszót képez, funkciója szerint tehát denominalis nomen-képző. Jelentése szerint mindenütt a cselekvő szemlélt jelelő képző — nomen agentis. A -çi igen elterjedt az áltálj nyelvekben. Erre a legkorábbi adat az i. sz. V. sz-i ómongol típusu tabacs gloszákból való. Ezekben a gloszákból már előfordulnak -çin képzős szavak, pl. ᠬᠡᠯᠢᠮᠤᠷᠴᠢᠨ 'tolmács', ᠬᠡᠳᠠᠭᠭᠢᠨ 'kapus', ᠫᠢᠲᠢᠬᠢᠨ 'trnok', Ligeti 1970 pp. 265-309/.

A -çi az ötörökben is a produktív képző szerepét töltötte be, s már a feliratokon szerepelnek -çi képzős szavak. Megvont a -çi a középtörökben is.

A csuvasban a tör. -çi, -ç nek -şâ, /-şê, -ş/felel meg. A -şâ, /-şê, -ş/ képzővel behatóbban Asmarin /1898 p. 105/, Andrejev /1961 p. 609/, Pavlov /1965 p. 60/ és Ia-vitskaja /1976 p. 130/ foglalkozott. A -şâ, /-şê, -ş/ a csuvasban szintén denominalis nomenképző. Egyrészt eredeti névszóból képez névszót: ᠫᠠᠵᠤ 'kert', ᠫᠠᠵᠤᠰᠠ 'kertész', másrészt ígéből képzett névszóból: ᠮᠤᠯᠠ 'olvass!', ᠮᠤᠯᠠᠮ 'olvass', ᠮᠤᠯᠠᠮᠠ 'olvass', ᠮᠤᠯᠠᠮᠠᠰ 'olvass', kapcsolódhat főszavakhoz: ᠮᠤᠯᠠᠮᠠᠰ 'kocsáros', és már képzett szavakhoz is: ᠮᠤᠯᠠᠮᠠᠰ 'tudomány', ᠮᠤᠯᠠᠮᠠᠰ 'boldogság'.

ásláxláxsá 'tudós'. Igékből képzett névszók esetén a leggyakoribb deverbális nomenképző, amely megelőzi a -sá, /-sě, -s/-t az -u /-ü/. Ez igéből elvont főnevet képez: kusár- 'fordítani' > kusáru 'fordítás' > kusarusá 'fordító', pěl- 'tudni' > pělü 'tudás' > pelüsě 'tudós'. Van néhány olyan eset, amikor az igéből képzett nomen v-s alakja önálló szóként nincs meg: sir- 'írni' > /sirav/ > siravsá 'író' /vö. siru 'írás'/. Nagyon valószínű, mint ahogy Levitskaja is utal erre, /1976 pp. 162-163/ hogy ez a v képző jövevény a tatárból⁴.

A -sá /-sě, -s/ képzős szavak között a csuvasban van néhány olyan is, ahol a képzett szó nem magát a cselekvő személyt, hanem tárgyat jelöl. Ilyen pl. a mutavsá 'a víz felkavarására használt hosszú bot halászáskor' < /mutav/ < muta- 'keverni, fölkavarni', piyevsě 'pólya' < piye 'pelenka'.

Mivel a csuvas nyelvre jellemző a magánhangzó harmónia, a mélyhangrendű szavakhoz -sá, a magashangrendűekhez -sě képző járul. A szóvégi redukáltak hangsúlytalan helyzetben lekophatnak, ezért -s-es alak is előfordul.

A csuvas nyelvjárásokban mássalhangzó utáni helyzetben előfordul ennek a képzőnek -č-s változata is, pl. /Ašmarin/: timérés, timěra, timěrc, timěrcě 'kovács'. A -č-s változat kétféleképpen magyarázható:

1. Fonetikai oka lehet: zárhangok, r és l után š-sek könnyen válhatnak affrikatává. Ha ez így van, akkor a -č-s alakok belső csuvas fejlődés eredményeképpen másodlagosak.
2. Valószínűbbnek látszik azonban a tatár hatás. Ez Levitskaja véleménye is /1976 p. 130/.

A -sá, /-sě, -s/ képző az alapszó tövéhangzóját tekintve egyaránt kapcsolódhat magán- és mássalhangzós tövekhez. Amint láttuk, ez a képző igen produktív a csuvasban.

Történeti szempontból csoportosítva a -sá, /-sě, -s/ képzős szavak esetében az alapszavak két fő típusát különböztethetjük meg:

1. A képző ősi csuvas szóhoz járul:
pulášá 'halász' < *baligčiči 'halász'
čulšá 'kőműves' < *taščiči 'kőműves'
2. A képző biztosan jövevényt szóhoz járul:
yevčě 'kérő' tat. nyj-i: yaučiči 'kérő'
takmakšá 'csasztuskákat szerző és éneklő személy'
tat. takmak 'csasztuska'.

Természetesen vannak olyan szavak, amelyeken nincs világos kritérium a fenti csoportok valamelyikébe soroláshoz: taršá 'béres, cseléd, bér munkás' /vö. ótörök terčī/.

Az 1920-as évek után - orosz hatásra - a -šá, /-šě, -š/ képzőnek bizonyos új funkciói alakultak ki. Ezek az új funkciók vagy a képző régi funkcióinak felújításai, vagy pedig az orosz funkciók átvételei. E funkciókat nemrég Petrov⁵ vizsgálta meg cikkében /1976 pp. 3-43/.

Leíró szempontból a Petrov által adott alapszótipusoknál célszerűbbnek látszik a következő típusokat megkülönböztetni:

1. Az alapszó a cselekvés eszközét jelöli:
čělěmsě 'pipás, pipázó' < čělěm 'pipa',
kěsmensě 'evezős' < kěsmen 'evező /lapát/'
2. Az alapszó a cselekvés tárgyát jelöli:
Ezen belül el lehet különíteni:
a/ iránytárgyat, amikor a cselekvés az alapszóban megjelölt tárgyra irányul: timěr 'vas' > timěrsě 'kovács',
pulá 'hal' > pulášá 'halász'.
b/ eredménytárgyat, amikor az alapszóval jelölt fogalom a cselekvés eredményeképpen jött létre:
vává 'játék, zene' > vávášá 'zenész',
sulá 'tutaj' > sulášá 'tutajkészítő'.

A harmadik alapszócsoport

c/ irány- és eredménytárgyat egyaránt tartalmaz:
pušmakšá 'cipész' < pušmak 'cipő',
utaršá 'méhész' < utar 'méhészet'.

3. Az alapszó a cselekvés helyét jelöli:
xural 'órhely' > xuralsá 'ór, strázsa',
kusla 'bak, kocsiülés' > kuslasá 'kocsis'.
4. Az alapszó magát a cselekvést jelöli:
kélém 'koldulás' > kélémšé 'koldus',
věrentü 'tan, tanítás' > věrentüšé 'tanító, tanár'
5. Melléknévi-határozói alapszócsoport:
čaxám 'kedély, jellem' > čaxámsá 'csökönös /csak
lóról/',
ěšćen 'munkaszerető' > ěšćenšé 'munkás, dolgozó'.

Látjuk tehát, hogy az alapszó jelölheti a cselekvés tárgyát, eszközét, helyét, magát a cselekvést és szerepelhet melléknévi-határozói értelemben, arra viszont nincs példa a csuvasban, hogy az alapszó a cselekvő személyt jelölne.

Visszatérve a yumšá szó etimológiájához, Németh nézetének pont az az egyik nehézsége, hogy szokatlan jelenség a -či képzőnek már foglalkozást jelentő alapszóhoz járulnia. Erre a kam esetében a török nyelvekben csak egy példát találtam; a kam és kamči /kamji/ egymás mellett létezése a karaimban, ahol mindkettő jelentése 'sámán'. Ez valószínűleg analógiás eset a karaimban, s ezt nem zárhatjuk ki a csuvas esetében sem, de akkor azt várnánk, hogy a yum is 'varázsló, sámán' jelentésű legyen a csuvasban, ahogy a kam a karaimban. A yum igen ritkán fordul elő a csuvasban, de megvan /Ašm. 1898 p. 105 és 1929 IV. p. 321/ Ašmarinnál is önálló szókét yum, yumla- 'varázsolni, ráolvasni' alakban és nyelvjárásokban is elősorban összetett szavak utótagjaként: im-yam 'méregital, bájital', im-yum 'folyékony orvosság', sim-yum 'mézes ital'.

Felmerül ezért az a lehetőség, hogy a yum-nak semmi köze a gam-hoz, esetleg jövevényszó a csuvasban, mégpedig egy miser tatár típusu nyelvjárásból. A szót a tatár nyelvjárás szótárakból ismerem: im-yom 'ráolvasás betegés ellen' jelentésben. Ugyanebbe a szócsaládba tartozik az ugyancsak tatár eredetű csuvas yumax 'mese, munda' szó, vö. tatár nyelvjárás yumaq 'mese, találós mese', baskir yumaq 'találós kérdés'. Ez a szó megvan a mongolban is domoy 'Legend, fable; historical, tale; joke, fun, ridicule' alakban /Lessing 1973/. Ez képzett szó és alapszava a mongol dom 'Sorcery or ceremony for ridding of diseases or calamities; magic formula or cure' /Lessing 1973/, ami pedig szabályosan megfelel a tatár yom és az onnan a csuvasba átkerült yum szónak. A dom alapszóból képzett -či képzős alak a mongolban a domči 'A person practicing dom, sorcerer, quack' /Lessing 1973/. A mong. dom ~ csuv. yum alapszó tehát mágiát, mágikus eszközt, boszorkányságot, ill. magát a varázslást jelenti. Valószínűleg a mongol nyelvekből került a török nyelvek eléggé nagy számba az önállóan előforduló dom > tom szó 'id.', ill. szóösszetételekben az em-dom és em-tom szavak, vö. tuvai dom 'ráolvasás betegés ellen, bájital', altaji tomdo- 'áldozni, áldozatot hozni' /< tom/, hakas tom 'orvosság', jakut tom 'orvosság, varázseszköz', szóösszetételekben: türkmén em-dem 'gyógyítás ráolvasással', de türkm. em-yom 'id.' is, özbeg emi-dimi 'id.', kirgiz em-dom 'ráolvasási módok összessége', jakut em-tom 'bájital', tatár im-tom, im-om, im-yom 'ráolvasás'.

A mongol domči megfeleléseként tehát bizonyossággal feltehetünk egy tatár *yomči alakot, mely a csuvasba bekerülve beilleszkedett annak hangtani és alaktani rendszerébe és ott yumsá lett. Pl. tatár imän 'tölgy' > csuv. yuman 'id.', tat. nyelvj-i yomaq 'találós mese' csuv. yumax 'mese'. Lehetséges tehát, hogy a csuvas yumsá nem

egy török ²qamói megfelelője, hanem tatár jövevényszó, ott azonban ősi török örökség. Mindezt figyelembe véve megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a qam és a yumsá két egymástól teljesen független szó a törökségben. A yumsá a csuvasok ősi pogányhitéből fennmaradt megnevezése a javasnak, kuruzslónak, mely a török nyelvek közül ilyen alakban már csak a csuvasban található meg./Alapszava megvan az oszmántörökben is a csuvason kívül: yum "szerencse, jóhir"/. S a sámánt jelentő két ősi török szó a qam és a yomói közül az utóbbinak mongol megfelelője is van.

A rendelkezésünkre álló néprajzi irodalomból⁶ bizonyos képet alkothatunk a yumsá-k tevékenységéről. Fő tevékenységi formájuk a különböző betegségek gyógyítása ráolvasással, a pogány áldozati szertartások végzése, igen sokszor az ellopott jószág hollétének felfedése, valamint a lakodalmakon és születéseknél való közreműködés. Yumsá-k lehettek férfiak és nők egyaránt. Tudományuk öröklődött. Nem beszélhetünk külön yumsá-öltözékről, ami megkülönböztette volna őket a többi embertől. Az áldozati szertartások végzésére azonban speciális áldozóhely állt rendelkezésükre. Yumsá-ként tisztelte a nép a šapársá-ket is /dudásokat/, ami talán hangszerüknek, a sapar-nek tulajdonítható, ami az emberek szemében a régi sámán-dobot képviselte.

Az eddigiekből úgy hiszem kitűnik, hogy jelentős különbség van a szibériai kam-ok és a csuvas yumsá-k között. Ezek esetleg régi különbségekre mehetnek vissza. Ezt alátámaszthatja a yumsá szó hangtani és alaktani vizsgálata is /ld. fent/, melyekből arra a következtetésre jutottunk, hogy a yumsá nem felel meg az oszmán török, tatár, karaim és szibériai török kam-nak, viszont ugyanaz a szó, amit a mongol nyelv és nyelvjárások domói-ként tartanak számon.

J E G Y Z E T E K

1. "Wichmann /64/ leitet wotj. yun 'Arznei, Hilfsmittel' aus čuv. yum 'Wahrsagerei, Zauberer' ab und meint /nach Paasonen/ letzteres hänge mit tü. gam 'Schamane' zusammen. Lautlich möglich, semantisch weniger befriedigend." /G.J. DOERFER: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden, 1967. III.p. 402./
2. Ötörök:
Yuyči siyitöi 'siratók-gyászolók' /S.E. MALOV: Pamjatniki drevnetjurskoj pismennosti, pamjatnik v čest Kjul Tegin, Bolšaja nadpis, 4. sor, Moszkva-Leningrád 1951./
bädizčig /a -g = accusativus/ 'faragó, diszitő mester' /lásd Malov, uo., Malaja nadpis, 12. sor/
3. Középtörök:
yulduzčig 'csillagász', otači 'fűvész, orvos', elči 'követ' /Codex Cumanicus, Budapest 1880./
4. Tatár:
uku 'olvasás', jazu 'jegyzet, feljegyzés', ukituči 'tanár', stb.
5. N.P. PETROV csoportosítása:
a/ Ujabb képzések, ahol a képzett szó a cselekvő személyt, az alapszó a cselekvés eredményét jelöli.
věrentüšě 'tanár' < věrentü 'tan, tanítás'
kěrešüšě 'harcos' < kěrešü 'harc'
b/ Az alapszó a cselekvés tárgyát jelöli:
kāmpasā 'gombaszedő' < kāmpa 'gomba'
sulāsā 'tutajos, tutajkészítő' < sulā 'tutaj'
c/ Az alapszó a cselekvés eszközét jelöli:
parappansā 'dobos' < parappan 'dob'
kistenšě 'buzogányos' < kisten 'buzogány'
d/ Az alapszó a birtoklás tárgyát jelöli:
pělüšě 'tudós' < pělü 'tudás'

- e/ Az alapszó közlekedési eszközöt jelöl:
yelt¹terse 'sielő' < yelt¹ör 'sitaly'
yulanutsá 'lovas' < yulanut 'laovaglásra alkalmas ló'
- f/ Az alapszó a tevékenység helyét, szféráját jelöli:
kuslasá 'kocsis' < kusla 'bak, kocsiülés'
Kap¹kánsá 'a Kapkan ujság munkatársa' < Kap¹kan 'ujság'
- g/ Az alapszó tulajdonságot, minőséget jelöl:
ěščensé 'dolgozó' < ěščer 'munkaszerező'
- h/ A képzett szó jövevény az oroszból. Az orosz nomen agentis képzőt a csuvas -sá, /-sě, -s/ helyettesíti:
or. kapitalist > csuv. kapital¹sá 'kapitalista'
or. muzykant > csuv. muzyk¹sá 'zenész'
6. N.I. ZOLOTNYICKIJ: Kornevoj čuvaško-russkij slovar', Kazány, 1875. pp. 162-172; MÉSZÁROS Gyula: A csuvas ősvallás emlékei, Bp. 1909. pp. 268-281; P.V. GYENKIL-SOV: Religioznoje verovanie čuvaš, Moszkva, 1959.

A Z I D É Z E T T I R O D A L O M

- ANDREJEV, N.A.: Čuvašsko-russkij slovar', Moskva, 1961.
- ARAT, R.: Kutadgu Bilig, Misir Nüshasi, 1943. Isztambuî, III.
- AŠMARIN, N.I.: Materialy dlja issledovanija čuvašskogo jazyka, Kazan', 1898.,
Slovar' čuvašskogo jazyka, vypusk I-XVII.,
1928-1950.
- DOERFER, G.J.: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-III, Wiesbaden, 1967.
- JEGOROV, V.G.: Etimologičeskij slovar' čuvašskogo jazyka, Čeboksary, 1964.
- KAŠGARI, M.: szerk. Atalay, B.: Divanü Lugat-it-türk, I-III, Ankara 1939-1941 /fordítás mai törökre/, Tipkibasim, Ankara 1941, /fakszimile/, Dizin, Ankara 1941, /Index/.
- LEVITSKAJA, L.S.: Istoričeskaja morfologia čuvašskogo jazyka, Moszkva, 1976.
- LIGETI, L.: Le tabghatch, un dialecte de la langue sien-pi in: Mongolian Studies, Ed. by L. Ligeti, Amsterdam 1970
- MUNKÁCSI B.: A sámán csuvas neve Bp. 1902. NyK. 32.
- NÉMETH Gy.: Über den Ursprung des Wortes Šaman und einige Bemerkungen zur türkisch-mongolischen Lautgeschichte, Bp., KSz. XIV.
- PAASONEN, H.: Votják-török szóegyeztetések. Bp. 1902. NyK. 32.
- PAVET de COURTEILLE: Dictionnaire turc-oriental, Paris, 1870.
- PAVLOV, I.P.: Xalxi čávaš literatura čelxi, Šubaškar, 1965.
- PETROV, N.P.: Razvitie slovoobrazovatelnyh tipov s affiksom -să /-sě, -s/ i popolnenie leksiki čuvašskogo literaturnogo jazyka v sovetskij period, Čuvašskij jazyk i literatura, vypusk 67. Čeboksary, 1976.

- RAMSTEDT, G.J.: Bergtscheremissische Sprachstudien, Helsingfors, 1902. MSFOu XVII.
- RÄSÄNEN, M.: Die tschuwassischen Lehnwörter im tscheremissischen, Helsinki, 1920, MSFOu 48.
Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Studia Orientalia, Helsinki, 1957. XXI.
- WICHMANN, Y.: Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen Helsingfors, 1903, MSFOu XXI.
- ZOLOTNYICKIJ, N.I.: Kornevoj čuvašsko-russkij slovar', Kazan, 1875.